

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ДОПОМОГА ДІТЯМ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ: АДАПТУВАННЯ ДО РЕАЛІЙ ВОЄННОГО ЧАСУ

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASSISTANCE TO CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS: ADAPTATION TO THE REALITIES OF WARTIME

У статті зацентовано увагу на тому, що підбір методів психолого-педагогічної допомоги дітям із ООП повинен враховувати інтелектуальні, психічні та фізичні можливості дитини. Узагальнено найбільш розповсюджені реакції дітей на воєнні події та наведено базові методи допомоги і заспокоєння. Визначено акценти у психолого-педагогічній допомозі дітям з інтелектуальними і слухомовленнєвими порушеннями, а також РАС. Виокремлено результати деяких вітчизняних досліджень про вплив воєнних подій на психічний та психологічний стан дітей.

Розроблено критерії оцінки ефективності методів психолого-педагогічної допомоги дітям із ООП в умовах воєнного стану: зниження тривожності; вирівнювання емоційного стану, відсутність різких коливань; повернення до останнього рівня прогресу розвитку; успішна інтеграція дитини в новому соціальному середовищі; дитини менше виражає негативних сценаріїв чи негативних тем (про смерть, війну, розлуку, руйнування); позитивна динаміка сну та харчування; суб'єктивно дитина виглядає більш щасливо. Виокремлено для дітей із порушеннями інтелектуального розвитку: усвідомлення подій, що відбуваються; успішне засвоєння інструкцій в умовах загрози життю. Виокремлено для дітей із слухомовленнєвими порушеннями: успішна адаптація в нове освітнє і мовне середовище; повернення до останнього рівня прогресу слухомовленнєвого розвитку; успішне засвоєння нових жестових одиниць. Виокремлено для дітей із РАС: повернення або наближення до останніх успіхів прогресу набутих навичок, покращення соціального функціонування; нормалізація поведінки; покращення гіперкінетичної симптоматики; ремісія супутніх психічних розладів; зменшення частоти і тривалості мельдаунів і шатдаунів; успішна адаптація до нового режиму життя. Виокремлено для усіх інших випадках ООП: психологічний та фізіологічний, педагогічний прогрес, а саме повернення або наближення до останнього рівня прогресу розвитку.

Ключові слова: психолого-педагогічна допомога, особливі освітні потреби, діти, воєнний стан, психотравма, обмежені можливості.

The article emphasizes that the selection of methods of psychological and pedagogical assistance for children with OOP should take into account the intellectual, mental and physical capabilities of the child. The most common reactions of children to military events are summarized and basic methods of assistance and reassurance are given. Emphasis is determined in psychological and pedagogical assistance for children with intellectual and hearing-speech disorders, as well as ASD. The results of some domestic studies on the impact of military events on the mental and psychological state of children are highlighted.

Criteria for assessing the effectiveness of methods of psychological and pedagogical assistance for children with OOP in martial law are developed: reduction of anxiety; leveling of the emotional state, absence of sharp fluctuations; return to the last level of development progress; successful integration of the child in the new social environment; the child expresses less negative scenarios or negative topics (about death, war, separation, destruction); positive dynamics of sleep and nutrition; subjectively the child looks happier. For children with intellectual disabilities: awareness of the events taking place; successful assimilation of instructions in life-threatening conditions. For children with hearing and speech disorders: successful adaptation to a new educational and language environment; return to the last level of progress in hearing and speech development; successful assimilation of new gesture units. For children with ASD: return to or approach to the last successes in the progress of acquired skills; improvement of social functioning; normalization of behavior; improvement of hyperkinetic symptoms; remission of concomitant mental disorders; reduction in the frequency and duration of meltdowns and shutdowns; successful adaptation to a new lifestyle. For all other cases of special educational needs: psychological and physiological, pedagogical progress, namely return to or approach to the last level of development progress.

Key words: psychological and pedagogical assistance, special educational needs, children, martial law, psychological trauma, limited opportunities.

УДК 373-056.2/3:37.015.3
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.68.12>

Суховієнко Н.А.

к.пед.н., логопед вищої категорії,
логопед сурдологічного кабінету
Комунальне некомерційне підприємство
«Черкаський обласний
психоневрологічний диспансер»
Черкаської обласної ради

Бабич М.О.

вчитель-логопед 1 категорії
Дошкільний навчальний заклад
(ясла-садок) комбінованого типу №83
«Лісова казка» Черкаської міської ради

Гавриленко Т.Л.

логопед другої категорії,
головний позаштатний логопед
управління охорони здоров'я
Черкаська обласна
військова адміністрація;
логопед
Комунальне некомерційне підприємство
«Черкаський обласний
психоневрологічний диспансер»
Черкаської обласної ради

Постановка проблеми. Психолого-педагогічна допомога дітям з особливими освітніми потребами займає центральне місце в сучасній спеціальній педагогіці та психології. Донедавна ключовими питаннями досліджень було встановлення генетичних, біологічних, соціальних причин порушень нейророзвитку, червоні прапорці розвитку на ранніх етапах, а також вдосконалення шляхів та методів ефективної допомоги дітям для їх становлення

як громадян суспільства із якомога ширшими можливостями. Однак військове вторгнення росії в Україну в 2022 році призвело до формування нових проблем, від вирішення яких залежить прогрес дітей із особливими освітніми потребами.

Актуальність теми полягає у тому, що повномасштабне вторгнення росії в Україну у лютому 2022 року спричинило велику кількість людських втрат, вимушених переміщень,

особистих потрясінь. Особливо вразливою частиною населення стали діти з особливими освітніми потребами (далі – ООП), зокрема, діти із порушеннями слуху та нейророзвитку, які потребують сталих умов оточення, надійності, безпеки та фахової допомоги. В умовах невизначеності та непередбачуваності, постійного стресу та загрози життю, особливо гостро стає питання психолого-педагогічної допомоги дітям з ООП для їх успішного розвитку та адаптації. Те, наскільки успішно українські діти будуть справлятися із пережитими психотравмуючими ситуаціями в умовах війни, прямо впливає на їх психічне здоров'я. Тому актуальними є питання удосконалення способів і підходів психолого-педагогічної допомоги із врахуванням реалій воєнного часу.

Аналіз наукових досліджень і публікацій.

Питання зміни педагогічного процесу, в тому числі в спеціальній освіті, під тиском воєнних умов займаються такі вітчизняні дослідники як О. Бабяк, Н. Баташева, В. Засенко, Т. Костенко, В. Кремень, С. Кульбіда, С. Литовченко, В. Луговий, О. Ляшенко, С. Максименко, О. Орлова, Л. Прохоренко, С. Сисоєва, М. Слюсаревський, О. Топузов, В. Шевченко, О. Чеботарьова, Н. Ярмола. Питаннями сімей дітей з ООП приділяють свою увагу А. Душка, Т.Калініна, О. Мілер, Е. Тиха, Г. Цикото.

Питання допомоги дітям з ООП в умовах воєнних подій досліджують С. Бойко, Д. Гаєвська, О. Гнатюк, Л. Кірішко, М. Корольов, Д. Марценковський, К. Мілютіна, Т. Острянка, Я. Полупанова, Н. Пророк, С. Толошна, О. Чеботарьова, В. Шевченко. Серед зарубіжних дослідників відмітимо роботи Т. С. Т. Бетанкур, Б. ван дер Колк, К. Хан, які в центр своїх наукових досліджень поставили питання короткострокових і довгострокових наслідків збройних конфліктів для психічного здоров'я населення.

Метою дослідження є аналіз особливостей психолого-педагогічної допомоги дітям із ООП, які опинилися в умовах воєнного стану в Україні.

Виклад основного матеріалу. Воєнний стан та зміни умов життя, що пов'язані із цим, є психотравмуючими для дорослих і дітей. Психотравмуюча ситуація – це ситуація, зумовлена впливом природних, соціальних, інформаційних, особистісних та інших чинників та супроводжується зростанням психічної напруженості, порушенням механізмів адаптації, руйнуванням психічного світу особистості [5, с. 95]. Воєнний стан змінює звичайний спосіб життя, ставить безпеку під питання. В умовах, коли загроза життю є перманентною, кожна людина по-різному реагувати на події. За це відповідає нейроцепція – внутрішня система, яка здійснює моніторинг сигналів безпеки і небезпеки в тілі, ззовні

та між людьми. В залежності від отриманої інформації відбувається реакція організму: в разі безпеки – «функціонує система соціального й емоційного зв'язку, верхня гілка парасимпатичної системи, реакція «подружися і поспівчувай» [12, с. 11], в разі якщо загрози життю немає, але ситуація оцінена як небезпечна – «переходить в стан мобілізації, активується симпатична нервова система, що може перейти в стан гіперзбудження» [12, с. 11]; якщо ситуація смертельно небезпечна – «активується нижня гілка парасимпатичної нервової системи, присутня реакція завмирання» [12, с. 11]. У відповідності до цього, ми можемо спостерігати різні прояви і реакції на загрозливі ситуації. Додатковим фактором, що збільшує масштаби наслідків психотравмуючої події на людський організм – це тривалість цієї події. Як влучно зазначає дослідниця Т. Острянка, тривале перебування в умовах стресу «порушує рівновагу психологічного стану дітей та дорослих, знижує рівень їхньої психологічної ресурсності та спроможності самостійно виробляти адаптаційні поведінкові стратегії до життя в умовах війни, унеможлиблює повноцінне повернення в систему соціальних зв'язків та міжособистісних стосунків, які були порушені» [10, с. 124]. З огляду на те, як дитяча психіка реагує на психотравмуючі події та які має внутрішні ресурси для відновлення, підбираються техніки та підходи психолого-педагогічної допомоги. У випадку з дітьми з ООП, методи допомоги також мають враховувати інтелектуальні, психічні та фізичні можливості дитини.

Обставини, пов'язані із війною, можуть викликати у різних дітей різні прояви: тривожність, дратівливість, апатію, зникнення апетиту і порушення режиму сну, розгубленість і страх тощо. Найефективнішими способами допомоги дитині (без огляду на конкретне порушення розвитку), яка опинилася у стресовій ситуації, є переміщення її в безпечне середовище або створення таких умов, налагодження рутинного розкладу, емоційна підтримка через спілкування із батьками і важливими дорослими, а також різноманітні активності, які допоможуть знизити рівень стресу і пристосуватися до нових умов. Для окремою дитиною із ООП такий підхід може бути більш чи менш ефективним.

Дослідниця Т. Калініна, вивчаючи питання допомоги сім'ям дітей з ООП, наводить наступні рекомендації батькам: давати дитині зрозуміти, що ви серйозно ставитеся до її переживань, не відмахуйтеся від них, запевніть, що ви знаєте інших дітей які через це пройшли («Я знаю одного сміливого хлопчика, з яким колись трапилося теж саме»); створіть дитині атмосферу безпеки, якнайчастіше обіймайте її, беріть участь в її іграх; звертайте

увагу дитини на приємні образи з минулого – спогади, фотографії; зводьте розмову з опису події на почуття; збудуйте дитині життєву перспективу, встановлюючи конкретні цілі; нагадуйте дитині, що її почуття страху, гніву і безпорадності є нормальними; підвищуйте її самооцінку через похвалу і підтримку її добрих вчинків; заохочуйте до ігор з глиною, водою, піском; не виконуйте будь-які побажання дитини із жалості [1, с. 106–107].

Група дослідників на чолі із Я. Полупановою, с. Толошиною і М. Корольовим акцентують увагу на емоційно-психологічному стані батьків дитини із ООП. Відтак, дорослий перш за все повинен залишатися спокійним під час розмови, демонструвати надійність, а також дозволяти дитині вивільняти злість, обговорювати із нею правила «цивільної оборони», виконувати заспокійливі вправи, чимось «зайняти» її аудіальний канал для відволікання від звуків сирени, пояснювати дитині важливість бути зібраним і взаєдопомагати іншим [11, с. 17–19]. Вітчизняна вчена Л. Кірішко [2], систематизуючи різні стани дітей із ООП в умовах воєнного стану, розробила наступні рекомендації: а) дитина в стані ступору потребує чітких, тихих і повільних інструкцій; б) дитину, яка говорить в стані страху, слід вислухати, проявляючи інтерес, розуміння, співчуття; в) варто бути поруч із дитиною, яка плаче, не перебивати, не ставити запитань і не давати порад, а використати активне слухання; г) неадекватні бажання дитини, яка знаходиться в істеричному стані, слід ігнорувати; г) агресивність дитини можна спробувати нівелювати доброзичливими і кумедними коментарями та діями, без звинувачень; д) дитину із порушеннями зору важливо ознайомити із навколишнім середовищем, створити їй зону комфорту, яка б асоціювалася із мирним життям, відволікала від тривожних новин; е) діти із порушеннями інтелектуального розвитку особливо вразливі до надзвичайних ситуацій, тому їм слід надавати психологічну допомогу і підтримку виходячи із їх інтелектуальних можливостей [2, с. 102–103]. Цікавий метод допомоги наводить вчений В. Шевченко м дослідник проаналізував техніку психологічної допомоги дітям з ООП в умовах, які пережили травмуючі ситуації авторства американської психологині Мішель Борби «TALK»: Т – налаштування на емоційний стан дитини; А – забезпечення безпеки; L – слухайте дитину; К – розпаліть надію і зробіть щось позитивне [14, с. 152–153].

Після початку воєнної окупації росією східних регіонів України, в українському науковому просторі почали проводитися дослідження про вплив воєнних подій на психічний та емоційний стан дітей. Через деякий час після початку повномасштабного вторгнення росії в Україну

в 2022 році було представлено результати спостережень за дітьми, які евакуювалися з зони бойових дій в різні регіони України або стали біженцями в інших країнах. Розглянемо деякі з цих досліджень.

Про вплив воєнних подій на психічний стан дітей і підлітків, а саме гібридної війни на сході України, було здійснено ряд досліджень. Зокрема український дослідник Т. Марценковський [4] в 2017 р. шляхом дослідження травматичних факторів, що діяли на дітей та підлітків тимчасово переміщених із зони військового конфлікту, встановив три значущі групи таких факторів: 1) фактори, що безпосередньо пов'язані із бойовими діями, як-от перебування дітей у бомбосховищах під час бомбардувань, бути свідком або жертвою бойових дій, тривала ізоляція, голодування тощо; 2) фактори пов'язані з гібридною війною, до яких відносяться переїзд, фінансові труднощі в родині, вплив медіа; 3) фактори, що пов'язані із насильством та відсутністю належної соціальної підтримки дитини в цьому (насильство в родині, емоційна байдужість опікунів, булінг у школі тощо) [4, с. 94]. Шляхом емпіричного дослідження автор встановив, що зокрема відсутність соціальної підтримки детермінує формування важких станів, (ПТСР, депресивні та тривожні розлади) [4, с. 94].

Українські дослідниці К. Мілютіна і О. Гаєвська провели дослідження про психологічний стан дітей із РАС через вплив перебування в оточенні воєнних подій та вимушеної евакуації [6]. За результати їх дослідження, діти із РАС в умовах воєнного стану опиняються в невизначених стресових умовах, втрачають комфортні для себе умови життя та розвитку, мають незадоволені потреби через що відчують високий рівень тривоги [6, с. 66]. Найбільш розповсюдженою скаргою від батьків стало посилення поведінкових розладів, поява розладів сну, а також значне посилення дитячої тривожності, стереотипій і нападів крику [6, с. 64]. За спостереженнями дослідниць, найбільше погіршення спостерігалися у дітей із РАС, які не володіють ні мовленням, ні варіантами альтернативної комунікації, оскільки в умовах воєнного стану тут виникають багато проблем: дитина не може осмислити події, а також висловити потреби; через відсутність розуміння зверненого мовлення, батьки не могли давати інструкцій до дій, переміщення, відволікати дитину чи заспокоювати її. Діти із РАС, які володіли засобом альтернативної комунікації PECS, поведінкові порушення спостерігалися менше, але необхідність шукати відповідну карту в незнайомих обставинах дратувало дитину, не дуже сприяло покращенню ситуації в умовах воєнних дій чи евакуації, а рівень непередбачуваності був завищений для того, щоб засво-

ювати нові послідовності дій [6, с. 65]. Один із основних напрямів психологічної корекції дитини із РАС є вироблення соціально прийнятних форм поведінки, спираючись на спостереження за дитиною і маючи дані про її можливості [9, с. 335]. Отже, психолого-педагогічна допомога дитині з РАС, яка травмована війною, на нашу думку, має бути надана з огляду на наступні два моменти: її індивідуальні прояви через призму РАС та її прояви і ступінь рівня стресу від воєнних подій.

У дітей з порушеннями інтелектуального розвитку обмежені можливості пізнавальної діяльності, що не дозволяє їм оперативно і правильно реагувати на деякі подразники навколишнього середовища, а уявлення про довкілля відбувається повільно. Для більшої частини дітей із цим порушенням притаманний «підвищений рівень тривожності, що свідчить про недостатньо хорошу емоційну їх пристосованість до життєвих ситуацій, які спричиняють занепокоєння» [7, с. 90]. З огляду на ці особливості, психолого-педагогічна допомога має надаватися максимально враховуючи їх інтелектуальні можливості. На думку дослідниці О. Чеботарьової, «до кожної дитини з порушеннями інтелектуального розвитку необхідно використовувати індивідуальний і диференційований підхід, тобто враховувати пізнавальні можливості дітей, їхній психологічний та емоційний стан» [13, с. 49]. Дослідниця стверджує, що дітям із інтелектуальними порушеннями варто пояснювати в доступній формі воєнні події, що відбуваються, для створення у них реальної картини світу, і налаштувати на позитивне майбутнє, в якому ворог зазнає поразки, після чого усі повернуться до мирного життя [13, с. 49]. Дослідниця рекомендує наступні методи підтримки психоемоційного стану дітей: проведення бесід про реалії, які відбуваються у відповідності до віку дитини; запровадження рутинних справ, що доповнюють правила; активне використання ігрової діяльності – рухливі вправи, сенсорні, дидактичні ігри та інші; використання психокорекційних технік і вправ для зняття емоційного напруження та саморегуляції (дихальні вправи, психогімнастика, арт-терапія); використання пам'яток для підтримки і екстреної допомоги дітям, які містять алгоритми дій пі час стресу [13, с. 46–48].

Діти із слухомовленнєвими порушеннями в умовах війни стикаються із специфічними проблемами. Відтак, якщо сім'я із дитиною стає внутрішньо переміщеними особами, вони стикаються із проблемами доступності освіти та якості надання послуг, а в ситуації переїзду в іншу країну ці проблеми доповнюються мовним та слуховим бар'єром. В умовах воєнного стану діти із слуховими та слухомовленнєвими порушеннями, опинившись в новому мовному

середовищі, відчувають стрес через мовний бар'єр, а окрім цього вони вимушені поповнити свій словниковий запас новими раніше не використаними жестовими одиницями. Це може поглибити брак комунікації дитини. Українські дослідники слухомовленнєвих порушень уже працюють над допомогою дітям в умовах війни, наприклад, створюючи окремі жестівники, в яких зібрані слова, що відображають реалії воєнного стану [3, с. 45]

Дослідниця Я. Омельченко, у роботі з дітьми, які постраждали в умовах воєнного стану, пропонує орієнтуватися на розвиток у них життєстійкості. Це можливості завдяки таким етапам: відновлення почуття базової безпеки через відчуття захищеності, стале середовище; активація та загартування психологічних ресурсів, оволодіння саморегуляцією; пропрацювання негативних психоемоційних станів; актуалізація механізмів самовідновлення, адаптація до нової життєвої ситуації, зміцнення позитивних змін [8, с. 214].

Ми вважаємо, що будь-який метод допомоги, який є дієвим для конкретної дитини з ООП, слід використовувати. Для розуміння того, що справляє позитивний вплив потрібно прослідкувати за зміною стану та поведінки дитини. З цією метою ми розробили *критерії оцінки ефективності методів психолого-педагогічної допомоги*. Отже, ефективним для дитини із ООП в умовах воєнного стану є метод психолого-педагогічної допомоги що впливає наступним чином:

- 1) знижує тривожність дитини;
- 2) вирівнює її емоційний стан, настрій дитини – без різких коливань;
- 3) допомагає повернутися до останнього рівня прогресу у розвитку (якщо був регрес під час повномасштабного вторгнення);
- 4) сприяє успішній інтеграції дитини в соціальному середовищі (зокрема, якщо дитина стала біженцем в іншій країні і опиняється в новому мовному та культурному середовищі);
- 5) дитина менше виражає негативних тем чи негативних сценаріїв (про смерть, війну, розлуку, руйнування);
- 6) сон та харчування мають позитивну динаміку;
- 7) суб'єктивно дитина виглядає більш щасливою, ніж до цього;
- 8) в контексті порушень інтелектуального розвитку: усвідомлення подій, що відбуваються; успішне засвоєння інструкцій в умовах загрози життю;
- 9) в контексті слухомовленнєвих порушень: успішне адаптування в нове освітнє і мовне середовище; повернення до останнього рівня прогресу слухомовленнєвого розвитку; успішне засвоєння нових жестових одиниць, актуальних для воєнного стану; дитина успішно справляння із реагуванням на нові звуки;

10) в контексті РАС: повернення або наближення до останніх успіхів прогресу набутих навичок; покращення соціального функціонування; нормалізація поведінки дитини; покращення гіперкінетичної симптоматики; ремісія супутніх психічних розладів; зменшення частоти і тривалості мельдаунів (зривів) і шатдаунів (відсторонення як відповідь на сенсорне перевантаження); успішна адаптації до нового режиму життя сім'ї і розкладу занять, успішне віднайдження шляхів розвантаження органів чуття;

11) в усіх інших випадках ООП: індивідуально до кожного випадку, загалом, психологічний та фізіологічний, педагогічний прогрес, а саме повернення або наближення до останнього рівня прогресу розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Калініна Т. Психологічна допомога батькам дітей з особливими освітніми потребами в умовах військових дій. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2022, № 3. С. 13–107.
2. Кірішко Л. Психологічна підтримка дітей з особливими освітніми потребами в умовах воєнного стану. *Інклюзивна освіта*. 2023. № 4. С. 101–103.
3. Когтєв А. Особливості організації освітнього процесу осіб з порушеннями слуху під час війни : мат. всеукр. наук. практ. сем. 20 травня 2022р. Київ : ФОР «Симоненко О.І.», 2022. С. 43–46.
4. Марценковський Д.І. Клінічний поліморфізм та коморбідність психічних розладів у дітей та підлітків, що постраждали від гібридної війни на сході України. *Архів психіатрії*. 2017. Т. 23, № 2. С. 91–95.
5. Маслянікова І. Особливості психологічної допомоги особистості в наслідок дії травмуючих ситуацій у воєнний час / Соціально-психологічна підтримка осіб з інвалідністю в умовах війни (кол. моног.). К. : Університет «Україна», 2023. С. 95–115.
6. Мілютіна К., Гаєвська О. Діти з РАС в умовах війни: відкат та відновлення / Соціально-психологічна підтримка осіб з інвалідністю в умовах війни (кол. моног.). К. : Університет «Україна», 2023. С. 57–68.
7. Мякушко О. Допомога у кризовій ситуації: психологічні поради батькам дітей з інтелектуальними порушеннями під час військових дій: мат. всеукр. онлайн-мараф. 16–24 травня 2022 р., Ін-ту спец. пед. і псих. ім. М. Ярмаченка. С. 90–95.
8. Омельченко Я. Психотехнологія розвитку життєстійкості дітей у військовий час: мат. наук.-практ. конф. 27–28 квітня 2023 року, Ін-т психології ім. Г.С. Костюка НАПН України К. : 2023. С. 211–216.
9. Островська К.О. Засади комплексної психолого-педагогічної допомоги дітям з аутизмом: Монографія. Львів: «Тріада плюс», 2012. 520 с.
10. Острянюк Т. Особливості психологічного супроводу дітей з інвалідністю під час війни (арт-терапевтичний підхід) / Соціально-психологічна підтримка осіб з інвалідністю в умовах війни (кол. моног.). К. : Університет «Україна», 2023. С. 124–135.
11. Полупанова Я.М., Толошна С.М., Корольов М.Г. Психологічна підтримка дітей з особливими освітніми потребами в умовах війни: метод. реком. Дніпро, 2022. 57 с. URL: <https://www.dano.dp.ua/1912-psikhologichna-pidtrimka-ditej-z-osoblivimi-osvitnimi-potrebami-v-umovakh-vijni>
12. Пророк Н., Бойко С., Гнатюк О. Психологічна допомога дітям в умовах воєнного стану: довідник вихователів дошкільних навчальних закладів і вчителів загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Ін-т псих. ім. Г.С. Костюка НАПН України, 2022. 156 с
13. Чеботарьова О. Навчання та підтримка дітей з порушеннями інтелектуального розвитку в умовах війни: поради педагогам. *Особлива дитина: навчання і виховання*. № 107(3). 2022. С. 40–51.
14. Шевченко В. Особливості психолого-педагогічної допомоги дітям, які пережили травмуючі події: мат. всеукр. онлайн-мараф. 16–24 травня 2022 р., Ін-ту спец. пед. і псих. ім. М. Ярмаченка, с. 150–154.